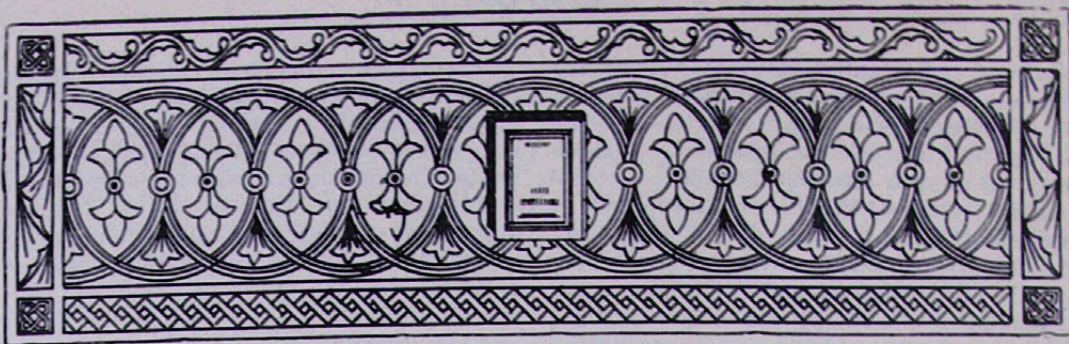

Ս. ԱՆԹՈՍՅԱՆ

(Բանասիրական գիտությունների թեկնածու)

ՀԱՅՈՑ ԼԵՉՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒՄԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԸՐՋԱՆՈՒՄ

Հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության առարկան հայոց լեզվի՝ պատմական զարգացման ընթացքում կրած փոփոխությունների ամբողջությունն է, այն է՝ նախահայերենը, նախագրաբարը, գրաբարը, միջին հայերենը և աշխարհաբարի կազմավորումն իր գրական արևելահայ և արևմտահայ տարբերակներով։ Պետք է խստովանել, որ 19-րդ դարի օտար թե՛ հայ լեզվաբան-հայագետները հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության կոթողային գործեր և ավանդույթ էին ստեղծել. այսպես՝ պատմա-համեմատական դպրոցի օտար հայագետները, Հայնրիխ Պետերմանից մինչև Հայնրիխ Հյուբշմանը, ճիշտ է, սկզբունքային տարբեր ելակետերից, սակայն ամենայն մանրամասնությամբ քննել էին հայերենի՝ հնդեվրոպական լեզուների հետ ունեցած աղերսակցությունների հարցը։ Հայոց լեզվի պատմության տվյալ հարցի վերաբերյալ այսօր էլ իրենց գիտականությունն ու թարմությունը պահած գործեր են հատկապես Հյուբշմանի *Armenische Studien* (1883 թ.) և *Armenische Grammatik* (1895 թ.) գործերը, որոնց մեջ հեղինակը, ի հակադրություն իր նախորդների, լեզվական առատ նյութի հիման վրա ապացուցեց, որ «հայերենը հնդեվրոպական լեզուների մի ինքնու-

րույն ճյուղ է և ամենից լավ է հնդեվրոպական լեզուների թվարկման ժամանակ արիականի և սլավոնետտականի միջև հիշել»¹։ Հյուբշմանը միաժամանակ խորահմուտ կերպով կատարեց հայերենի հնչյունաբանության համեմատական քննությունը՝ ճշտելով մոտ 2000 հայերեն բառերի ստուգաբանությունը։ Վիեննայի Մխիթարյանները, անմիջականորեն հաղորդակից լինելով եվրոպացի հայագետների գործերին, առավելապես ուսումնասիրեցին նախահայերենի աղերսակցություններն իրեն շրջակա լեզուների հետ, ինչպես նաև հայերենի գրավոր շրջանի պատմական փոփոխությունները՝ ընդհուպ մինչև գրական աշխարհաբարի կազմավորումը։ Առաջինի համար որպես օրինակ կարելի է քերել Հակոբոս Տաշյանի «Ուսումն դասական հայերեն լեզվի» (Վիեննա, 1920) քիչ ուսումնասիրված, քիչ ծանոթ հոյակապ աշխատությունը, որն իր տեսակի մեջ, թվում է, հայ լեզվաբանության մեջ անգերազանցելի է։ Երկրորդի համար լավագույն օրինակ է Արսեն Այտընյանի՝ համառոտ անվանումով «Քննական քերականություն» (Վիեննա, 1866) հոյակապ աշխա-

¹ Տե՛ս է. Բ. Աղայան, Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1-ին, Երևան, 1958, էջ 237։

տությունը: Հայ լեզվաբանության երկու խոշոր երախտավորներ՝ Մխիթարյան Ղևոնդ Հովնանյանն ու գերմանացի հայագետ Յոզեֆ Կարստը իրենց ուսումնասիրության նյութը դարձրին միջին հայերենը: Առաջինը հրապարակեց «Հետազոտությունը նախնյաց ուսման վրա» (Վիեննա, 1897) երկու գրքից բաղկացած միջինհայերենյան բնագրեր իրենց լեզվական խորիմաստ բացատրություններով՝ դժբախտաբար վերահաս մահվան պատճառով չհասցնելով գրել տեսությունը: Իսկ Կարստը տպագրեց «Aus-sprache und Vocalismus des Kilikisch-Armenischen» (Ստրասբուրգ, 1899) և «Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen» (Ստրասբուրգ, 1901) մեծարժեք և հայ լեզվաբանության մեջ աննախադեպ աշխատությունները, որոնց մեջ միջին հայերենի մասին ունեցած իր ելակետից հանգամանալից քննության ենթարկեց նրա հնչյունաբանությունն ու ձևաբանությունը, քիչ չափով նաև՝ շարահյուսությունը:

Դարավերջին գրաբարի համեմատական քերականությամբ էր զբաղվում աշխարհի խոշորագույն լեզվաբաններից մեկը՝ ֆրանսիացի Անտուան Մեյլեն, որը և 1903 թ. (երկրորդ տպագրությունը՝ 1936 թ.) իր հղուչակավոր «Esquisse d'une grammaire comparée de l'armenien classique» աշխատությամբ ստեղծեց հայերենի պատմա-համեմատական քերականության մի հետևողական դասընթաց: Նույն այս ձևով Մեյլեն ուսումնասիրեց նաև հին հայերենի շարահյուսությունը՝ հնդեվրոպական լեզուների համեմատությամբ: Իսկ Ռուսաստանում պատմա-համեմատական ուղղության հետևորդությամբ հայոց լեզվի պատմության, հատկապես հայ բարբառների ուսումնասիրության աշխատանք ծավալեց Ք. Պատկանյանը: Եվրոպացի վերոհիշյալ հայագետների հետևողականությամբ և նրանց աշակերտելով, լեզվի պատմությամբ, մասնավորապես հայ բարբառների ուսումնասիրությամբ և համեմատական քննությամբ զբաղվեցին հայ և օտար գիտնականներ: Մխիթարյաններից հետո գրաբար լեզվի իրողությունների հմուտ քննության աշխատանքներ տվեց Ստ. Մալխասյանը:

Հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրությանն ուղղությամբ կատարված աշխատանքների այս ամենահամառոտ նկարագրությունն իսկ ցույց է տալիս, որ, ինչպես վերևում ասացինք, հայագիտության այդ գծով ստեղծվել էին կոթողային գործեր և մանավանդ՝ ավանդույթ: Ավելին. թե՛ հայ և թե՛ օտար լեզվաբանների համար հայերենագիտությունը հայոց լեզվի պատմությամբ և համեմատական քերականությամբ զբաղ-

վել էր նշանակում: Սակայն, ինչքան էլ զարմանալի լինի, հայագիտության այս բնագավառում կտրվածք առաջացավ: Միջին հայերենի վերաբերյալ արժեքավոր աշխատանքներ ստեղծած Յ. Կարստը հայ ժողովրդի և հայոց լեզվի մեջ նորագույն տարրերի ի խնդիր խճճվեց իր ստեղծած Atlantica-ի «տեսության» մեջ: Ստ. Մալխասյանը 1922 թ. պատվեր ստացավ կազմելու հայերենի բացատրական բառարան, մյուս կողմից՝ առավելապես լայն բանասիրությամբ և գրաբար մատենագրության թարգմանությամբ էր զբաղված: Մ. Արեղյանի ուշադրության կենտրոնում ժամանակակից հայերենի տեսական և գործնական հարցերն էին, ապա և տերմինաբանական բառարանների կազմումը:

Սովետական շրջանում, սկզբում հին սերունդի հեղինակություններից հայոց լեզվի պատմության հարցերով զբաղվում էր միայն Հ. Անադյանը: Այն էլ ասենք, որ մատական լեզվի նոր ուսմունքի տիրապետության պայմաններում գործնականորեն անհնար էր պատմա-համեմատական մեթոդով կատարված ուսումնասիրություն հրատարակել, իսկ լեզվի նոր ուսմունքով անհնար էր հայոց լեզվի պատմության գիտական քննություն կատարել. դրանում համոզվելու համար բավական է այսօր թերթել այդ «տեսության» սկզբունքներով կատարված աշխատությունները: Եվ դժբախտաբար առանձին շնորհալի մարդիկ իրենց ընդունակություններն օգտագործեցին հայոց լեզվի թուր պատմություն ստեղծելու համար՝ ինչ-որ մարդկանց հանդյանալու համար հայոց լեզվի հանգուցային իրականությունները կապելով անպայմանորեն կա՛մ կովկասյան լեզուների, կա՛մ վրացերենի հետ՝ նրանցից սերած համարելով, ինչպես օրինակ՝ Արմենակ Մուրվալյանը, որը հայերենի եզակի առաջին դեմքի մ վերջավորությունը ծագած էր համարում վրացական (մե) — ես ձևից, որի վրա և ք ավելացնելով, համեցեք, կրստանաք դերանվան հոգնակի մեք ձևը, իսկ կը մասնիկը բխեցնում էր քարթվեական (sic!) կոն // կո («Օկոն» — պիտի) բառից՝ մոռանալով, թե ինչո՛ւ և ինչպե՛ս պետք է լցնել Կիլիկիայից Վրաստան եղած տարածությունը: Միայն այսօր կարելի է հասկանալ այդ տարիների անարգասավորությունն ու ամիությունը: Հետագայում պրոֆ. Ա. Ղառիբյանը գնահատելով այդ շրջանի տեսական մարզանքները, ինքնամեղադրականում ասում էր. «Իմ աշխատությունների տեսական բոլոր դրույթները ոչ մարքսիստական դրույթներ են»: Ապա և՛ «Հայերեն լեզվի տարբեր ժամանակների որակական փոփոխությունները բացատրում էի որպես դասա-

կարգային պայքարի արդյունք... Իբրև Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ-ի Ն. Մատի անվան լեզվի ինստիտուտի դիրեկտոր, ես ուղղություն էի տալիս նաև երիտասարդ կադրերի գիտա-հետազոտական աշխատանքներին՝ վարելով նրանց դեպի այն փակուղին, որի մեջ էի ես ինքս: Սակայն կաղնու նման աներեր մնաց Հ. Աճառյանը, որը 1939 թ. արդեն ամբողջացրել էր «Հայոց լեզվի պատմություն» երկհատոր աշխատությունը:

Սովետական շրջանում հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության ամենախոշոր նվաճումներից մեկն, անշուշտ, Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանի» հրատարակումն է: Հայտնի պատճառներով այս աշխատանքն ավելի լեզվի պատմության ուսումնասիրության բնագավառին է պատկանում, քան թե բառարանագրությանը: Բառարանը լույս տեսավ այն ժամանակ, երբ դեռ մատականությունը չէր թեժացել: Մյուս կողմից՝ «փաստական հարուստ նյութ» պարունակելու հանգամանքով բառարանը արգելքների չէր հանդիպում: Եվ վերջապես՝ Մատն ինքն էլ բառարանի մասին ժամանակին շատ բարձր կարծիք էր հայտնել: Անկեղծորեն պետք է խոստովանել, որ առանց պետական հոգատարության այն ժամանակ անհնար էր հրատարակել մի այդպիսի բառարան: Դրանում համոզվելու համար պետք է կարդալ մեծավաստակ հայագետի բառարանի՝ իր իսկ նկարագրած ողիսականը (տե՛ս Հայերեն արմատական բառարան, 7-րդ հատոր, Հավելված, 1935 թ.): Հ. Աճառյանի հաղորդմամբ՝ 1925 թ. Կենտգործկոմն արտոնել էր «Արմատականի» հրատարակումը: Բառարանի 6 հատորները լույս են տեսել 1926—32 թթ.: 7-րդ հատորը (տպագիր) լույս տեսավ 1935 թ.: Ինչպես գրում է Հ. Աճառյանը, Հայաստանի խորհրդային իշխանությունը առանց որևէ դժվարության, առանց որևէ գրաքննական ձևականության, սկզբից մինչև վերջ ազատ է թողել գրքի հրատարակությունը (տե՛ս Հավելված, էջ 204): Մենք մեծապես կարող ենք հպարտանալ, որ համաշխարհային չափանիշով լեզվաբանական մի այսպիսի կոթողային գործ մեր հայրենակիցն է գրել, և այն լույս է տեսել Երևանում: Հ. Աճառյանի «Արմատականի» մասին խոշոր հայագետներ շատ բարձր կարծիք են արտահայտել. «Ոչ մի լեզվի համար չկա այսքան ճոխ, այսքան կատարյալ ստուգաբանական բառարան»,—գրել է Անտուան Մեյեռն, որ ինքն էլ լատիներենի արմատական բառարանի հեղինակ է: «Հսկայական գործի մը առջև կը գտնվիմ,—բացականչում է Ակիմյանը,—...հեղինակը ձեռնամուխ եղած է հանհամարինս: Անհատական ուժը չէր կարող հասնիլ

այս ընդարձակածավալ կառուցվածքին կատարման: Բայց Աճառյան հասած է բարյալ: Նա տված է աշխատություն մը, որ կը մնա անմախքնաբար օրինակ նույնիսկ համաշխարհային գրականության մեջ»: Բանասերներն իրավացիորեն սերտ կապ են տեսնում «Արմատականի» և «Հայոց լեզվի պատմության» միջև: 1941 թ. որպես «արժեքավոր տեղեկատու ձեռնարկ» լույս տեսավ «Հայոց լեզվի պատմության» 1-ին հատորը, իսկ 2-րդ հատորը՝ միայն 1952 թ., այն է՝ մատական ուսմունքի քննադատությունից ու վերացումից հետո: Իր համար որոշակիորեն նախագծած լինելով հայերենի բնիկ, հնդեվրոպական տարրը, Հ. Աճառյանը 1-ին հատորում համատոտակի նկարագրում է հնդեվրոպական շրջանը և ապա Հյուսիս-Մեյեռի հետևողությամբ ճշտում հայերենի դիրքը թույր լեզուների միջև: Այնուհետև ըստ վաղեմության կարգի քննում է հնագույն լեզուների «ազդեցությունը» հայերենի վրա՝ հասցնելով մինչև հունական ազդեցությունների ժամանակները: Իսկ երկրորդ հատորում քննում է գրական հայերենի առած փոխառությունների հարցը հունարենից, երբայեցեղենից, արաբերենից, վրացերենից, ռուսերենից, ապա նաև թրքերենից փոխառյալ բառերի հարցը ժողովրդական խոսվածքներում: Հեղինակը ոչորակիորեն սահմանագծում է անհրաժեշտաբար փոխառյալ բառերը ձուլման քաղաքականության ի հետևվածք ներթափանցած բառերից, այսպես, օրինակ՝ պահլավական 960 փոխառյալ բառերից արդի գրական և խոսակցական հանքերնում գործածական են 581 բառ, մինչդեռ թուրքերենը, որ ավերել է հայ խոսվածքները, գրեթե հետք չի թողել հայ գրական լեզվի մեջ:

Հայ բանասիրության մեջ ոմանք, չափազանցելով փաստերը, Հ. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմությունը» աշխատում են ներկայացնել որպես «Արմատականի» տեսություն, մինչդեռ հայտնի է, որ 2-րդ հատորում հեղինակը քննում է մեր լեզվի պատմության ամենաբազմազան հարցեր՝ վիպասանական հայերենը, գրաբարը՝ դասական և ետդասական շրջաններով, հայերենի բարբառները և նրանց ծագման ժամանակը, աշխարհաբարի կազմությունն ու «գրապաշարի» շրջանը: Հայոց լեզվի անցած պատմական ուղու ամբողջ տարածքի վրա հեղինակը բացահայտում է մեր լեզվի բարեբաղնական փոփոխությունները, լեզվական ու պատմական առատ փաստերով ցույց է տալիս, որ աշխարհաբարը, ուստի և արևմտահայ ու արևելահայ նոր գրական լեզուները նախնյաց հայերենի՝ գրաբարի դարավոր բնականոն, իր բառերով սասած՝ «լոկ բարե-

շրջական» փոփոխությունների հետևանք են և բառական, քերականական ու արտահայտչական իմաստով՝ աղերսակցվում են գրաբարին: Նույնպես և բարբառների վերաբերյալ. հայերենի բարբառային իրողությունների քննությամբ բացահայտում է, որ ներկա բարբառները գոնե որպես լեզվական ամբողջական կառուցվածքներ գրաբարից են սերած, գրաբար լեզվի ճյուղավորումներն են: Վերևի բոլոր խնդիրները քննելիս ի մի է բերում արտահայտված տեսակետները և լեզվական փաստերի վկայակոչումով ամուրի է առարկայական եզրակացություններ: Այս բոլորից բացի, սույն աշխատության մեջ Հ. Աճառյանը տվել է հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրությունն ամբողջացնելու ծրագիր՝ մատնանշելով այն բոլոր հանգուցային հարցերը, որոնց վրա պետք է աշխատեն հայերենագիտությանը զինվորագրված մասնագետները: Ցավել կարելի է, սակայն, որ միջին հայերենը ներկայացնելիս Հ. Աճառյանն անքննադատաբար վկայակոչում է օտար հայագետ Յ. Կարստին, որի ասածը դուրսից չափով իսկ նսեմացնելու նպատակ չունենալով հանդերձ, նշենք, որ նա շատ ու շատ փաստեր ու օրինակափություններ չի նկատել կամ ճիշտ չի արժեքավորել:

Ոչ միայն հայ լեզվաբանության, այլ նաև համաշխարհային լեզվաբանության մեջ եզակի գործ է Հ. Աճառյանի «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» համեմատությամբ 562 լեզուների» աշխատությունը: Աշխարհի բոլոր լեզվաբանները երազել են մի հերոս հանձնար, որ կատարեր աշխարհի բոլոր լեզուների համեմատական քննությունը: Հպարտությամբ պիտի նշենք, որ աշխարհի լեզուների իրեն մատչելի ուսումնասիրությունների համակ օգտագործմամբ առաջին խիզախողը եղավ Հ. Աճառյանը: Պրոֆ. Է. Աղայանի բարեխիղճ խմբագրությամբ պարբերաբար լույս են տեսնում այս աշխատության հատորները: Արդեն լույս են տեսել «Ներածություն» հատորն ու լեզուների ձևաբանության համեմատական քննությանը նվիրված 6 հատորները: «Ներածություն» հատորի (որն ի դեպ ոչ միայն լեզվաբանների, այլ նաև ընդհանրապես հասարակական գիտությունների բոլոր ներկայացուցիչների համար սեղանի գիրք է) առաջին մասում ի մի են բերված լեզվի վերաբերյալ գիտության մասին պատմա-համեմատական մեթոդի բոլոր նվաճումները, հանգամանորեն քննված է լեզուն իր հատկանիշների ամբողջության մեջ: Իսկ երկրորդ մասում ըստ հնդեվրոպաբանության ընդունված լեզուների ցեղակցության սկզբունքի տրված են լեզվաընտանիքները, նրանց բնորոշումն

ու նախալեզուների և մեկ ընդհանուր նախալեզվի գիտական վերականգնման փորձերը: Մնացած հատորներում հնարավոր ամենալայն կերպով պատմական քննության է ենթարկված հայերենի ձևաբանությունը իր բոլոր արտահայտություններով՝ ըստ պատմական համեմատվելով աշխարհի 562 լեզուների հետ: Եթե աշխարհի լեզուների քերականական իրողությունների վկայակոչումները հանենք էլ, թեկուզ միայն հայերենի իրողությունների պատմական քննության տեսակետից այս աշխատությունը դարակազմիկ է, ամենամբողջականն ու ամենակատարյալը հայ լեզվաբանության մեջ: Ի տես այս աշխատության, Հ. Աճառյանի երախտավոր ուսուցիչ Հյուբշմանը պիտի բացականչեր, անշուշտ. «Աշակերտը գերազանցեց ուսուցչին»: Այս առումով ինչքան գեղեցիկ է պրոֆ. Է. Աղայանի հետևյալ գնահատականը. «Եթե Հյուբշմանի ուղղությունը պատկերացնենք իբրև մի պլան, որի պատվանդանն են հանդիսանում Հյուբշմանի ուսումնասիրությունները, ապա Աճառյանի աշխատություններն այդ պլանի խոյակն են կազմում... դարեր կանցնեն, շատ գործեր կրկորցնեն իրենց արժեքը և մոռացման կրտսրվեն, բայց Աճառյանի գործերը միշտ էլ կունենան իրենց պատվավոր տեղը հայագիտության մեջ, միշտ էլ կպահպանեն իրենց արժեքը» (Լիակատար քերականություն, Ներածություն, էջ XVIII):

Հայոց լեզվի պատմությունն անհնար է փոքրիշատե ամբողջական ներկայացնել առանց բարբառների լեզվական իրողությունների: Ահա ինչու Հ. Աճառյանը սովետական շրջանում շարունակեց հայ բարբառների ուսումնասիրությունը, մոտ երկու տասնամյակում նա լույս ընծայեց հայերենի մոտ 10 բարբառների նկարագրական ուսումնասիրությունները՝ բացահայտելով հայոց լեզվի պատմության և ընդհանուր լեզվաբանության համար հետաքրքրություն ներկայացնող լեզվական մի շարք երևույթներ: Հիշելի է հատկապես Վանի բարբառի հնչյունաբանության հայտնի երևույթը, որ իր իսկ անվանմամբ հայտնի է «Աճառյանի օրենք» անունով: «Հայոց լեզվի պատմության» 2-րդ մասում ևս, ի տարբերություն «Հայ բարբառագիտության», նկարագրված են հայերենի 36 բարբառներ, հարստացված է հատկապես ել ճյուղը: Գործնական աշխատանքներին զուգահեռ, հեղինակն անդրադարձել է նաև բարբառագիտության տեսական հարցերին: Այդ հատորում «Հայ բարբառների ծագման ժամանակը» գլխում լայնորեն քննարկում է արդի հայ բարբառների ծագման ժամանակաշրջանի հարցը, ճշտորեն եզրակացնելով, որ դրանք բոլորն էլ գրաբար

լեզվի գյուղավորումներն են՝ մեծ մասամբ ձևավորված 12-րդ դարից հետո, երբ գրաբարն արդեն դադարել էր խոսակցական լեզու լինելուց, և նոր լեզվամտածողության հիման վրա՝ գումարելով նաև հայերի մեծ արտագաղթը, հաղորդակցության կապի կտրվելը հայության միջև, պետական-քաղաքական կենտրոնի պակասը, փոքրաթիվ հայ ժողովրդի մեջ առաջ եկան մեծաթիվ բարբառներ: Այստեղ մեկ անգամ ևս քննելով բարբառների դասակարգման սկզբունքի հարցը, հաստատում է դեռևս 1909 թ. իր իսկ առաջարկած ձևաբանական դասակարգման սկզբունքի ճշտությունն ու գիտականությունը հայ բարբառների վերաբերյալ:

Պետք է ընդունել նաև, որ Ամառյան բարբառագետը ուղեցույց ու օրինակ հանդիսացավ Հայաստանում թե՛ տեսական և թե՛ գործնական բարբառագիտության զարգացման համար: Նրա հետևողությամբ և բարբառների ուսումնասիրության համար մեզանում կանոնական դարձած իր սխեմայով երիտասարդ հայագետներն ուսումնասիրեցին հայերենի մի քանի տասնյակ բարբառներ, առավելապես այսպես կոչված արևմրտաձև բարբառներ, որոնք լեզվական նորանոր գեղեցիկ փաստեր տվեցին հայոց լեզվի պատմության ամբողջական ուսումնասիրության համար: Իսկ բարբառագիտության տեսության հարցերով զբաղվեցին նախապես պրոֆ. Ա. Ղարիբջանն ու պրոֆ. Ա. Ղալանը: Առաջինը տվեց բարբառների հրկշյունաբանական դասակարգումը, այլև Ամառյանի ձևաբանական սկզբունքից ելնելով դեռևս 1939 թ. **Ե**րևանից առանձնացրեց **Ս** ճյուղը, իսկ հետագայում **Կ**ը ճյուղից առանձնացրեց **Կա** և **Հա** ճյուղերը և 1953 թ. լույս ընծայած «Հայ բարբառագիտության» մեջ հայերենի 50-ից ավելի բարբառներ խմբավորեց վերոհիշյալ 6 ճյուղերի մեջ (գրաբարակերպ՝ Խոտրջուր)՝ տալով **Կա** և **Հա** ճյուղերի պատկանող մի քանի բարբառների հինչունաբանական-ձևաբանական առավել համառոտ նկարագրությունը: Ավելի ուշ՝ մեր վերոհիշյալ հեղինակներն իրարից անկախ առաջարկեցին հայ բարբառների դասակարգման նոր սկզբունք, այն է՝ **դերբայավոր**—այն բարբառները, որոնք իրենց սահմանականի ներկան և անկատարը կազմում են դերբայով և են օժանդակ բայի ձևավորով. 2) **մասնիկավոր**—այն բարբառները, որոնք սահմանականի նույն ժամանակները կազմում են գրաբարյան ձևերի վրա **կը**, **կա**, **հա** մասնիկների ավելացումով. 3) **գրաբարակերպ**—բարբառ, որ վերոհիշյալ ժամանակների համար օգտագործում է գրաբարյան ձևերը: Դոցենտ Ա. Գրիգորյանը ևս բարբառագիտության իր կազմած դասա-

գրքում անդրադառնում է բարբառագիտության տեսական մի շարք հարցերի:

Հարկ է նաև նշել, որ տեսական բարբառագիտության մեջ նոր խոսք է պրոֆ. Գ. Զահուկյանի «Հայ բարբառագիտության ներածություն» աշխատությունը, որտեղ բազմահատկանիշության հիման վրա, ներքին վերականգնման մեթոդով, բոլորովին նոր սկզբունքով են քննվում հայերենի բարբառների 100-ից ավելի առավել կարևոր և տեսակարար կշիռ ունեցող լեզվական երևույթները:

Հայ բարբառների տեսության ուսումնասիրման առավել կարևոր երևույթը նրանց բաղաձայնական համակարգի վերաբերյալ ծավալված բանավեճն էր, որը բառի ամենալայն իմաստով միջազգային չափանիշով բանավեճ դարձավ, քանի որ դրան մասնակցեցին ոչ միայն մեր մի շարք լեզվաբանները, այլև պատմա-համեմատական ուղղության տարբեր երկրների բարձր հեղինակություններ: Բանավեճի համար դուռ բացեց պրոֆ. Ղարիբջանի այն ձևակերպումը, թե շնչեղացած ձայնեղներ ունեցող (հնդեվրոպական) բաղաձայնական համակարգին հարազատ կամ նրան առավել մոտ) հայ բարբառներն ուղիղ գծով կապվում են նախահայերենի հետ, այն է՝ առաջացել են գրաբարյան համակարգից առաջ և «կոնսերվացված» ձևով ներկայացնում են մեր թվականությունից առաջ 15-րդ—7-րդ դարերի համակարգը: Սրան համապատասխան էլ՝ գրաբարյան բաղաձայնական համակարգ ունեցող բարբառները առաջացել են գրաբարի կազմավորման հետ միաժամանակ, իսկ գրաբարի բաղաձայնական համակարգից հետագած բարբառները՝ գրաբարից հետո: Իր այս տեսությունը հաստատելու համար պրոֆ. Ղարիբջանն աշխատում է վկայակոչել հայոց լեզվի բազմաթիվ փաստեր, որոնք դժբախտաբար հաճախ սխալ են ներկայացված և մեկնված: Ե՛վ պրոֆեսորներ Աղայանը, Զահուկյանը, Սևակն ու Ղազարյանը, և՛ մի շարք օտար հայագետներ համոզիչ փաստերով և ճիշտ վերլուծումներով ապացուցեցին, որ արդի հայ բարբառների մեջ չկա ոչինչ, որ համակարգային արժեքով նախորդած լինի գրաբարին, և մեր այսօրվա բարբառները որպես լեզվական համակարգեր հետգրաբարյան են, գրաբարի լեզվական գյուղավորումները: Ահա ինչու պրոֆ. Ղարիբջանի առաջ քաշած այդ վարկածը, որն, ի դեպ, ապացուցվելու դեպքում մեծ ներդրում կարող էր լինել ընդհանրապես պատմա-համեմատական լեզվաբանության համար, մնաց լոկ որպես հեղինակի առաջ քաշած վարկած:

Հայոց լեզվի պատմության ուսումնա-

սիրման մի բոլորովին նոր, ինքնուրույն դպրոց աշխատեց ստեղծել պրոֆ. Գ. Ղափանցյանը: Չընդունելով հայերենի հնդեվրոպական լեզու լինելու իրողությունը՝ տասնամյակներ շարունակ նա առանձին ուսումնասիրություններ գրեց հայերենի ոչ-հնդեվրոպական բառաշերտի, այլև քերականական այլևայլ իրողությունների վերաբերյալ: Դրանց մեջ առանձնապես կարևոր են «Chetto-armeniaca»-ն (1931 թ.), «Հայասան-հայերի բնօրրանը» (1947 թ.), «սպանա ետմահու լույս տեսած «Հայոց լեզվի պատմություն, հին շրջան» (1961 թ.) ամփոփիչ աշխատությունը: Պետք է խոստովանել, որ պրոֆ. Ղափանցյանը հետազոտեց հայոց լեզվի պատմության քիչ ուսումնասիրված մի բնագավառ՝ տալով մի շարք բառերի ճիշտ ստուգաբանություններ, հայերենի աղերսները հնագույն մի շարք լեզուների հետ, դրանով իսկ ընդարձակելով հայոց լեզվի ուսումնասիրության շրջանակները: Սակայն պրոֆ. Ղափանցյանը, ոգևորված իր տեսությամբ, երկրորդականը շփոթեց էականի հետ և, շրջանցելով հայերենի հնդեվրոպական լեզու լինելու անհերքելի իրողությունը, հայտարարեց «սիսական» բռնագրքուիկ կերպով առավելապես կապելով կովկասյան լեզուների, մասնավորապես մեգրելերենի ու վրացերենի հետ: Ըստ պրոֆ. Ղափանցյանի Հայաստանի լեզուն նույնական է հայերենի հետ, իսկ առաջինը ցեղակից է խեթերենին, որը, իր կարծիքով, հնդեվրոպական չէ: Այսպիսով, հայերենը ոչ թե հնդեվրոպական լեզու է, այլ միայն «ունի ուժեղ չափով շեշտված հնդեվրոպական նկարագիր, որը նստել է տեղական փոքրասիական (ասիանիկ) լեզուների վրա, այդպիսով կազմելով մի յուրատեսակ խաչավորված նոր լեզու («Հայոց լեզվի պատմություն», հին շրջան, էջ 11—12): Այն չափով, որ պրոֆ. Ղափանցյանի հիմնած այս տեսությունը ոչ մի հետևորդ չունեցավ, չարժե, անշուշտ, դրա էությունը հանգամանորեն ներկայացնել: Սակայն արժե մի քանի խոսք ասել այն սխալ տեսական ելակետների մասին, որ գործադրում է պրոֆ. Ղափանցյանը: Նախ՝ առանց գործնականորեն ապացուցելու, սխալ էր հայտարարում համեմատական դպրոցի ներկայացուցիչների, մասնավորապես Հր. Աճառյանի հարյուրավոր ստուգաբանությունների՝ հայերենում ընդունելով ընդամենը մոտ 400 հնդեվրոպական բառեր: Արդ, պրոֆ. Ղափանցյանի կարծիքով 10000 արմատներ ունեցող լեզվի համար 400 բառը չի կարող դիմագծող համարվել, մանավանդ որ չբաժանված են մնում հայերենի 5000 արմատներ, որոնք նրա կարծիքով անպայման սիսականական են: Նախ՝ պետք է դիտել, որ

լեզուների ցեղակցության հարցերը պարզեցիկ շատ ավելի կարևոր ու էական են քերականական կառուցվածքի նյութական միավորների ընդհանրությունները, որ ի մի է բերել պրոֆ. Աճառյանն իր «Հայոց լեզվի պատմության» 1-ին գրքում: Պրոֆ. Ղափանցյանն ընդունում է, անշուշտ, որ «հայերենը իր քերականական մասով ավելի է հնդեվրոպական», սակայն, այնուամենայնիվ, այստեղ էլ ճեղքվածք առաջացնելու համար գրաբարի առավել կարևոր ձևություններից 9-ն կապում է վրացերենի -*th* վերջավորության, իսկ հոգնակի 3-րդ դեմքի *ն-ն* նույնպես վրացերենի *arlan* «են» ձևի վերջահանգ *ն-ի* հետ: Երկրորդ՝ հայտնի է, որ բառապաշարը լեզվի ամենափոփոխուն մասն է. բառապաշարի հիման վրա լեզուների ցեղակցության հարցը վճռելիս պետք է ելնել ոչ թե լեզվի բառապաշարից ընդհանրապես, այլ հնագույն բառապաշարի այն բառերից, որոնք լեզվի հնագույն վիճակը և այն կրող ժողովրդի քաղաքակրթության մակարդակն են պատկերում, այսինքն՝ տրվյալ դեպքում հարկավոր էր պարզել, թե հայերենի հենց պրոֆ. Ղափանցյանի ընդունած հնդեվրոպական մոտ 400 բառերը նախահայերենի ընդհանուր արմատների մեջ ի՞նչ տեսակարար կշիռ ունեն: Վարչաձևի, պաշտամունքի, կենցաղի և այլնի փոփոխությամբ համապատասխանորեն լրացվում է լեզվի բառապաշարը փոխառությունների հաշվին, սակայն դրանք ցեղակցության հարցերը պարզեցիկ մեզ օգնել չեն կարող կամ առավելագույն դեպքում կհաստատեն միայն, որ տվյալ լեզվի հետ ծագումնաբանական ընդհանրություններ չունեն: Հայերենում պահված 927 (ըստ պրոֆ. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ արած հաշվումների) բառերն են ներկայացնում քաղաքակրթության այն աստիճանը և հնարավոր օգտագործելի այն արմատները, որ ուներ նախահայերենը հնդեվրոպական լեզուներից բաժանվելու շրջանում: Ի դեպ նշենք, որ «Արմատականի» հրատարակումից հետո նոր ստուգաբանություններով այդ բառերի թիվն զգալապես ավելացել է: Արդ, ինչ գնահատական պետք է տալ պրոֆ. Ղափանցյանի ուղղությանը: Պրոֆ. Է. Աղայանն իր «Հայ լեզվաբանության պատմություն» խիստ արժեքավոր աշխատության մեջ ճիշտ ու ճիշտ տվել է այդ գնահատականը: Մասնավորապես «Հայոց լեզվի պատմության հարցերը նորագույն ուսումնասիրություններում» գրախոսության մեջ (տե՛ս Պատմաբանասիրական հանդես), հանգամանորեն մերկումելով պրոֆ. Ղափանցյանի ետմահու լույս տեսած վերոհիշյալ աշխատությունը, գրում է. «Միանգամայն դրական է այն, որ

հեղինակը մեծապես ընդարձակում է հայոց լեզվի ուսումնասիրության շրջանակները, քննում և վեր հանում հայերենի և փոքրասիական ու կովկասյան լեզուների կապերը, սակայն իր հայտնաբերած փաստերը նա մեկնաբանում է մեթոդաբանական ոչ ճիշտ մոտեցմամբ՝ լեզուների խաչավորման տեսության դիրքերից ելնելով: Իր ստուգաբանությունների մեջ նա հաճախ կամայական, քննադատության չդիմացող համեմատություններ է կատարում, թեև այդ չի նշանակում, որ նա ճիշտ ստուգաբանություններ չունի.... [նրա մոտ] ճշմարիտը գտնելու և օգտագործելու համար անհրաժեշտ է խիստ զգուշավորություն»: Այսպես ուրեմն՝ սովետական շրջանում հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրություններն արվում էին իրարից բոլորովին տարբեր երեք մեթոդներով, այն է՝ պատմա-համեմատական (պրոֆ. Հ. Անտոյան), ասիական (պրոֆ. Գ. Ղափանցյան) և մատական (պրոֆ. Ա. Ղարիբյան): Այս վերջինի մասին արդեն վերևում խոսեցինք հենց հեղինակի իսկ գնահատություններ:

Այնուամենայնիվ հայոց լեզվի պատմությունն իբրև առարկա դասավանդվում էր և երիտասարդ շատ մասնագետների համար նախասիրություն դարձավ: Միջին սերնդի ներկայացուցիչների մեջ առաջին հերթին պետք է հիշել վաղամեռիկ լեզվաբան պրոֆ. Ս. Ղազարյանին, որը 1954 թ., մատական նախապաշարումներից ձերբազատված, հրատարակեց «Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն» աշխատությունը: Սա ավելի շուտ ուսումնական մի ձեռնարկ է ուսանողության համար, որտեղ հեղինակը պատմա-համեմատական լեզվաբանության հետևիտությունները, ըստ պատեհի նաև նրա քննադատությունները, առավել ընդհանուր գծերի մեջ նկարագրում է հայոց լեզվի զարգացման երեք հիմնական փուլերը, այն է՝ գրաբարը, միջին հայերենը, հայոց ազգային լեզուն (գրական աշխարհաբար): Հարկ է նշել, որ աշխատանքն առավելապես նկարագրական է, գուրկ տեսական ընդհանրացումներից, մանավանդ որ քննարկվող հարցերի վերաբերյալ հեղինակը չունի իր սեփական կոնցեպցիան: Խոսելով հայոց լեզվի բնույթի մասին, հեղինակն ընդունում է, որ նա հնդեվրոպական լեզու է, սակայն գտնում է, որ անդրենաժին է, քանի որ «նստակյաց ժողովուրդների գոյացման հարցը չի կարելի կտրել այն տերիտորիայից, որտեղ կազմավորվում են տվյալ ժողովուրդները: Ըստ նրա, արմեն-հայասա ցեղերն ապրում էին Հայկական բարձրավանդակում Ուրարտու պետությունից դեռ շատ առաջ, և վերջինիս կործանման հետևանքով հզորա-

նում են, կազմում են հայասա-արմենական ցեղային միություն, որը դառնում է հայ ժողովրդի կորիզը, որի մեջ ձուլվել են բազմաթիվ ցեղեր, որոնք և ի հետևանք խաչավորման՝ բառապաշարով, նույնիսկ բառակազմական, հնչյունական ու շատ այլ իրողություններով հարստացրել են հայերենը՝ չփոխելով, սակայն, հայերենի հնդեվրոպական բնույթը: Այստեղից էլ՝ «այն տեսակետը, ըստ որի միայն հնդեվրոպական արմատներն են համարվում հայոց լեզվի հիմնական բառաֆոնդի կորիզը և նրան հարազատ, իսկ մնացած բոլոր բառերը՝ ոչ հարազատ, ճիշտ չէ: Հայոց լեզվի կազմավորման շրջանում հայերենի բաղկացուցիչ տարրերը կազմած բառերի այն մասը, որը անհրաժեշտ է եղել հայ ժողովրդի տարբեր հատվածների հաղորդակցման պահանջները կատարելու համար և մտել է հայոց լեզվի հիմնական բառաֆոնդի մեջ, չպետք է նույնացնել ավելի ուշ շրջանում հայերենին աճած և հայոց լեզվի հիմնական բառաֆոնդի մեջ չմտած բառերի հետ: Այդ բառերը պետք է համարել հայերեն և ոչ թե անհարազատ... ինչպես օրինակ՝ աշխարհ, նամակ, ապուխտ, կնիք և այլն» (անդ, էջ 42): Անհասկանալի է, թե լեզուների գեղակցության սկզբունքն ընդունելու հետ ինչպես կարելի է հաշտեցնել վերոհիշյալ տեսակետը... Ընդհանրապես պետք է նկատել, որ պրոֆ. Ղազարյանի տեսական եզրակացությունների մեջ ոչ հստակ և խառնիխուռն շատ բաներ կան: Այսպես, օրինակ՝ նույն աշխատության 259-րդ էջում, խոսելով միջին հայերենի երկաստիճան բաղաձայնական համակարգի մասին, հայտարարում է. «Միջին հայերենի երկաստիճան սխտեմը խոսում է նաև այն մասին, որ միջին հայերենը գրաբարի պարզ շարունակությունն է, որ նա սկսել է կազմավորվել հայերենի բարբառների (ո՞ր—Ս. Ա.) հիման վրա և ոչ թե գրաբարն է աղավաղվել ու դարձել աշխարհիկ բարբառ, միջին հայերեն»:

Սակայն, այնուամենայնիվ, պետք է ընդունել, որ այդ աշխատությունն իր մատչելիությամբ մեծապես նպաստեց մեզանում հայոց լեզվի պատմության հարցերի հանդեպ հետաքրքրությունների աշխուժացմանը:

Պրոֆ. Ղազարյանը հետագայում ևս զբաղվեց հայոց լեզվի պատմության հարցերով. նա նպատակ ուներ ի նորոք քննել միջին հայերենը և ահա 1960 թ. յույս ընձայեց «Միջին հայերեն» (գիրք Ա) աշխատությունը: Եթե նկատի ունենանք, որ մինչ այդ բացի Կարստից ոչ ոք առանձին ուսումնասիրության նյութ չէր դարձրել միջին հայերենի հնչյունաբանությունը, ապա ակնհայտ կդառնա այս աշխատանքի կարևո-

րությունը: Եվ իրոք, անխտիր կերպով իրար կողքի դնելով 10—17-րդ դդ., ի տարբերություն գրաքարի, եղած բոլոր հնչյունական փոփոխությունները, հեղինակն աշխատել է տալ հայերենի և՛ ձայնավորների, և՛ երկբարբառների ու եռաբարբառների, և՛ բաղաձայնների հնչյունափոխության համալսարհական պատկերը: Հեղինակը միջին հայերենի վերաբերյալ որպես լեզվական համակարգ ունի իր, մույնիսկ Կարստին և ուրիշների հակադրվող, տեսակետը. «Մենք չենք պաշտպանում այն լեզվաբանների կարծիքը, որոնք գտնում են, թե եղել են տարբեր միջին հայերեններ, թե միջին հայերենի այդ տարբեր ձևերից մեկը՝ Կիլիկյան բարբառը գրականության աստիճանի բարձրացավ և պահպանվեց, իսկ մնացած ձևերը գրի չառնվեցին ու չհասան մինչև մեր ժամանակները» (անդ, էջ 92),—գրում է նա: Այնուհետև՝ «Միջին հայերեն տերմինի տակ մենք հասկանում ենք 10—17-րդ դարերի գեղարվեստական, գիտական, այլև պատմական գրականությանը ավարտված լեզվական այն բազմազան տարրերի ամբողջությունը, որը հասկանալի էր տարբեր բարբառներով խոսող հայ ժողովրդի տարբեր հատվածներին» (էջ 92—93): 10—17-րդ դդ. միջին հայերենին ինչպես «Հայոց լեզվի համառոտ պատմության», այնպես էլ «Միջին հայերեն» աշխատության մեջ վերագրում է երկաստիճան խլազուրկ համակարգ, այն է՝ գրաքարի ձայնեղ հպակայնների վերածում շնչեղ-խուլերի (բ>փ, գ>ք, դ>թ...), իսկ խուլերի վերածում ձայնեղների (պ>բ, կ>գ, տ>դ...), անշուշտ, գրաքարյան շնչեղ-խուլերի պահպանմամբ: Իսկ նորագույն ուսումնասիրությունները պարզում են, որ այդքան էլ հեշտ չէ վերջնականապես լուծված համարել միջին հայերենյան բաղաձայնական համակարգը, և որ վերևի համակարգի հետ միաժամանակ միջին հայերենին հատուկ են եռաստիճան անտեղաշարժ, եռաստիճան տեղաշարժ-տեղափոխությամբ, քառաստիճան և այլ բաղաձայնական համակարգեր (տե՛ս Հ. Մուրադյանի «Միջին հայերենի բաղաձայնական համակարգի հարցի շուրջը» հոդվածը. Պատմա-բանասիրական հանդես, 1969 թ., թիվ 2): Եթե միջին հայերենը մի ամբողջական միասնություն է, այդ դեպքում ինչպե՛ս բացատրել միևնույն ժամանակաշրջանում հնչյունաբանական-ձևաբանական տարբեր համակարգ ունեցող լեզվական ամբողջությունների առկայությունը, համակարգեր, որոնք արձանագրված են գեղարվեստական գրականության և մանավանդ արձանագրությունների և հիշատակարանների մեջ: Պետք է ճշտել նաև հետևյալ հարցը. 10—

17-րդ դդ. պատմագրության լեզուն գրաքարն է՝ միջին հայերենյան որոշ իրողությունների ներթափանցումով: Ինքը միջին հայերենն էլ, ինչպես ճիշտ կերպով դիտել է Ղևոնդ Հովնանյանը, հեղինակից հեղինակ տատանումներ է տալիս ուսմական գրաքարից մինչև գրաքարախառն ուսմորեն: Վերևի սկզբունքային ելակետերն ենք գրում նաև հեղինակի «Հայոց գրական լեզվի պատմություն» (Երևան, 1961) աշխատության մեջ:

Սովետական շրջանում հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության հարցերին մկրված առավել կարևոր աշխատություններից է պրոֆ. Ա. Աբրահամյանի «Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը» (Երևան, 1953 թ.) վերագրվ մեմագրությունը, որտեղ իրենց ամբողջության մեջ պատմականորեն քննված են գրաքարի, միջին հայերենի, բարբառների և աշխարհաբարի բոլոր դերբայները: Գրավոր հնագույն վկայություններից սկսելով՝ հեղինակը ցույց է տվել գրաքարյան դերբայների կիրառություններն ու ձևափոխությունները միջին հայերենում և աշխարհաբարում, այլև բացահայտել ինչպես միջին հայերենին, այնպես էլ միայն աշխարհաբար լեզվի գրական արտահայտություններին հատուկ դերբայների լեզվաձևային առկայությունները գրաքարում, ինչպես նաև նրանց կիրառությունները: Աշխատանքը կատարված է սկզբունքային ճիշտ ելակետից և ցույց է տրված, որ հայոց լեզվի դերբայները պատմական զարգացման մի անընդհատ շղթա են կազմում: Նույն հեղինակին է պատկանում նաև սովետական շրջանում ստեղծված գրաքարի ամենակատարյալ դասագիրքը, որտեղ լեզվի պատմության հարցերի վերաբերյալ ըստ պատեհի արված են բազմաթիվ արժեքավոր դիտողություններ: Արժեքավոր է նաև նրա «Փաստեր հայերենի պատմական հնչյունափոխության վերաբերյալ» (ԳԱՏ, 1957, № 4) հոդվածը, որտեղ քննված են հայերենի պատմական հնչյունափոխության մի քանի երևույթներ:

Սովետական շրջանում հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության հարցերի մեծ երախտավոր է պրոֆ. Է. Աղաջանը: Դեռևս 1944 թ. նա որպես դոկտորական դիսերտացիա գրում է «Հայ լեզվաբանության պատմություն» երկհատոր մեմագրությունը, որը բարեբախտաբար հրատարակվեց ավելի ուշ. 1-ին հատորը՝ 1958 թվին, իսկ 2-րդ հատորը՝ 1962 թ.: Հասկանալի է, որ աշխատության գրությունից մինչև հրատարակումը մեր լեզվաբանական գիտության մեջ տեղի էին ունեցել արմատական տեղաշարժեր, որոնք և իրենց արտացոլումը

գտան հատկապես 2-րդ հատորում, որ նվիրված է հայ լեզվաբանական մտքի դրսևավորմանը Սովետական Միությունում: Պրոֆ. Աղայանի սույն աշխատանքի մեծագույն արժանիքն այն է, որ հայ լեզվաբանության մեջ առաջին անգամ լինելով ստեղծեց հայ լեզվաբանության պատմության մի հետևողական դասընթաց, որն անցած տասնամյակում մեծապես օգնեց մասնագետներին ու ուսանողությանը իրենց գիտելիքները հարստացնելու հայագիտության այդ բնագավառի վերաբերյալ: Պրոֆ. Աղայանն իր այս աշխատության մեջ չի բավականանում հայ և օտար հայագետների գործերի տակնկարագրությամբ և վերլուծությամբ, այլ կատարում է հայ լեզվաբանական մտքի զարգացման շրջանաբաժանումներն իրենց դարձնելով, ապա և հախտուն կերպով միջամուխ լինելով արտահայտված լեզվաբանական տեսակետներին, անհրաժեշտ բացատրություններով ու քննադատական խոսքով ըստ էության գնահատում է մասնակի կամ ընդհանուր տեսակետներ: Այս տեսակետից առավելապես աչքի է ընկնում 2-րդ հատորը, որտեղ քննարկված ժամանակաշրջանի լեզվաբանական երևույթներին ալկանատես և մասնակից է հենց ինքը հեղինակը: Հասկանալի է, որ մեթոդաբանական տեսակետից ճիշտ ուղու վրա կանգնած լինելով՝ պրոֆ. Աղայանը մեծապես օգտակար գործ է կատարել եկող սերունդների համար՝ լեզվաբանական գիտության այսօրվա բարձունքից գիտականորեն և խղճի մտքը գնահատելով մեր լեզվաբանական գիտության այսօրը: Մնում է հուսալ, որ պրոֆ. Աղայանը շարունակի 2-րդ հատորը՝ այն ամբողջացնելով, ապա և, ինչպես խոստանում է 2-րդ հատորի «Երկու խոսքում», մի առանձին հատոր էլ (3-րդ հատոր) նվիրի ժամանակակից արտասահմանյան հայերենագիտությանը:

Պրոֆ. Աղայանը «Գրաբարի քերականություն» (հատոր 1-ին, գիրք Ա, հնչյունաբանություն, Երևան, 1964) արժեքավոր աշխատությամբ հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության հարցում մեծ հեռանկար խոստացող բոլորովին նոր ուղղության ռահվիրան հանդիսացավ: Խնդիրն այն է, որ լեզվաբանական նորագույն մեթոդների կիրառությամբ ձեռնարկել է գրաբարի համաժամանակյա ու պատմական քննությունը: Սույն հատորում ի նորոք քննված են գրաբարի հնչյունախոսությունը, հնչյունաբանությունը, հնչյունափոխությունն ու ուղղագրությունը: Նշենք նաև, որ պարբերական մամուլում պրոֆ. Աղայանը հանդես է գալիս հայոց լեզվի պատմության առավել կարևոր և հանգուցային հարցերի շուրջ հողվածմե-

րով: Պետք է խոստովանել, որ հայ բարբառների բաղաձայնական համակարգի վերաբերյալ նրա հողվածը շատ բանով հստակացրեց թե՛ նույնիսկ միաժամանակ նպատելով այդ հարցի շուրջ լայն բանավեճի ծավալմանը: Արժեքավոր են նաև ինչպես «Բարբառային հնագույն տարբերություններ հայերենում» (ԳԱՏ, 1958, թիվ 5), «Հայերենի հնչույթային համակարգի պատմությունից» (ՊԲՀ, 1960, թիվ 2) և շատ ուրիշ հողվածներ:

Հայոց լեզվի պատմության հարցերը լայնորեն ուսումնասիրվեցին պրոֆ. Գ. Զահուկյանի աշխատություններում: Քաջ ծանոթ լինելով դասական և մի շարք հնագույն մեռած լեզուների, նա ի նորոք ուսումնասիրեց հայոց լեզվի պատմության մի շարք հանգուցային և կենդանի հարցեր: Դեռևս 1954 թ. նա լույս ընծայեց «Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում» արժեքավոր աշխատությունը, որի մեջ ինչպես տպագիր, այնպես էլ ձեռագիր վիճակում մեզ հասած աղբյուրների հիման վրա հանգամանորեն ուսումնասիրված են հայ քերականական մտքի զարգացումն ու թարգմանական և ինքնուրույն քերականագիտական աշխատությունները Հայաստանում 5—15-րդ դդ.: Ծուտով պրոֆ. Զահուկյանը հրատարակեց «Հին հայերենի հողվածն սխառտնր և նրա ծագումը» (Երևան, 1959 թ.) աշխատությունը:

Ծիշտ է, որ պրոֆ. Հ. Անսույանն իր «Լիակատար քերականության» 3-րդ հատորը (1957 թ.) նվիրել է գոյականի ու նրա քերականական կարգերի համակողմանի քննությանը, սակայն պրոֆ. Զահուկյանի սույն աշխատությունը նրանից բոլորովին անկախ է ստեղծված և թեև 1959 թ. է լույս տեսել, սակայն պատրաստ է եղել շատ ավելի շուտ: Հեղինակը ելնում է այն ճիշտ դրույթից, որ հին հայերենի հողվածն համակարգը համակողմանիորեն բացահայտելու համար պետք է նաև քննել պատմականորեն նրա հետ առնչված լեզուների ենթաշերտային, առշերտային և վերնաշերտային նստվածքները: Աշխատության մեջ հին հայերենի համար ընդունված հողվածն երկու տիպերին (ձայնավորահանգ և ձայնորդահանգ) նա իր կողմից ավելացնում է «անտոյիկ» ձայնավոր ու ձայնորդահանգ հիմքով կամ տարահիմք տիպ, որ գուցորդում է երկու հիմնական տիպերի առանձնահատկությունները: Մյուս կողմից՝ քննադատելով հին հայերենի հողվածն համակարգի ծագման մեկնաբանության անցյալի լեզվաբանական գիտության միակողմանիությունը, պրոֆ. Զահուկյանը ճշտորեն նկատում է, որ

այդ հարցն ուսումնասիրելիս պետք է հաշվի առնել ինչպես հնդեվրոպական շրջանից եկող օրինաչափությունները, այնպես էլ միայն նախահայերենին ու հին հայերենի զարգացմանը լուրահատուկ ներքին օրինաչափությունները: Միաժամանակ նա սահմանում է յոթը օրենք, որոնք ենթադրում են այս կամ այն բառի այս կամ այն հոլովման ենթարկվելու իրողությունը: Մասնավորապես 5-րդ գլուխը, որտեղ քննված է շեշտը որպես հոլովման համակարգում կարևոր դեր խաղացած երևույթ, պրոֆ. Աղայանի գնահատությամբ «հայագիտական ուսումնասիրությունների մեջ այդ հարցին նվիրված ամենահամագումարային ու առավել ամբողջական քննությունն է» (տե՛ս նրա «Հայոց լեզվի պատմության հարցերը նորագույն ուսումնասիրություններում» հոդվածը, ՊԲՀ): Հայոց լեզվի պատմության առավել կնճռոտ հարցերից են նրա աղերսակցություններն ու ազգակցությունը հայասերների, խեթերների, խուտիտերների և նախահայերենին ժամանակակից մի քանի մեռած այլ լեզուների հետ, մի բնագավառ, որ պահանջում է այդ լեզուների իմացություն: Այս, կարելի է ասել, terra incognita-ն համաձի՛ն պրոֆ. Ջահուկյանի գտավ իր բարի մշակին: Դեռևս 1961 թ. գրած «The Hayasa Language and its Relation to the Indo-European Languages» («Հայասայի լեզուն և նրա հարաբերությունը հնդեվրոպական լեզուներին» հոդվածում) (Archiv orientální, 1961 թ., թիվ 3), ապա և «Урартский и индоевропейские языки» («Ուրարտերենը և հնդեվրոպական լեզուները» աշխատության մեջ (Երևան, 1963 թ.) պրոֆ. Ջահուկյանն աշխատել է բացահայտել հայասերների հնդեվրոպական բնույթը, ապա և հնդեվրոպական - ուրարտական - խուտիտական ցեղակցական կապերը, որով և հնարավոր դարձավ սահմանազատել հայերենում եղած ուրարտական և խուտիտական փոխառությունները, ապա և բացահայտել հայասական տարրը հայերենում: Այնուհետև «Очерки по истории дописменного периода армянского языка» («Ակնարկներ հայոց լեզվի նախագրային շրջանի պատմության») աշխատության մեջ (Երևան, 1967 թ.), որը հեղինակի գնահատությամբ, «պորբլեմատիկայով կապված է վերոհիշյալ աշխատությունների հետ», մատնանշելով հնդեվրոպական ծագումով բազմաթիվ բառեր, որոնք հայոց լեզվի հայտնի օրինաչափությունների հիման վրա բացատրելի չեն, պրոֆ. Ջահուկյանը հիմք է ստեղծում հայերենի բառապաշարում գտնելու հայասական, ուրարտական, խուտիտական շերտերը, ինչպես նաև վերականգնելու հայասական և

ուրարտական շերտեր, որոնք վկայված չեն ծանոթ գրավոր հիշատակարաններում: Միաժամանակ հեղինակը նորագույն տրվյալների ներառումով ամենայն մանրամասնությամբ քննում է հայերենի բաղաձայնական համակարգի հարցերը՝ ի մի բերելով հանրահայտ օրինաչափությունների համեմատ եղած բոլոր շեղումները: Ավելացնենք, որ այս երեք աշխատությունները ուսերեն գրված լինելով՝ համայն աշխարհում ավելի շատ մասնագետների մատչելի դարձան: Կասկած չկա, որ պրոֆ. Ջահուկյանի վերոհիշյալ աշխատությունները ներդրում են ընդհանրապես ամբողջ պատմա-համեմատական ուղղության մեջ: Պրոֆ. Ջահուկյանը միաժամանակ տվեց հայոց լեզվի զարգացման նոր շրջանաբաժանումը: Դեռևս 1956 թ. պետական համալսարանի գիտական աշխատությունների ժողովածուում հրատարակած «Հայոց լեզվի պերիոդիզացիայի հարցերը» հոդվածը որոշ վերափոխումներից հետո հրատարակեց որպես առանձին աշխատություն «Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը» վերնագրով (Երևան, 1964 թ.): Վերջերս հրատարակված «Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը» (Երևան, 1969 թ.) աշխատության 1-ին բաժնում մեկ անգամ ևս անդրադառնալով այդ հարցին՝ տալիս է մեր լեզվի զարգացման հետևյալ բաժանումը. 1) Հին շրջան՝ ա) դասական (5-րդ դ., մինչև կեսերը), բ) ետդասական (6—7-րդ դդ.), գ) նախամիջին ենթաշրջան (8—11-րդ դդ.), 2) Միջին շրջան՝ ա) կլիկյան նորմավորման ենթաշրջան (12—14-րդ դդ.), բ) աշխարհաբարացման ենթաշրջան (15—16-րդ դդ.), 3) Նոր շրջան՝ ա) վաղ աշխարհաբարի ենթաշրջան (17-րդ դ. սկզբներից մինչև 19-րդ դ. կեսերը), բ) երկնյա աշխարհաբարի ենթաշրջան (19-րդ դ. կեսերից մինչև 1920 թ.), գ) ժամանակակից հայերենի ենթաշրջան (1920 թ. մինչև մեր օրերը): Հարկ է նշել, որ պրոֆ. Ջահուկյանն արդի հայերենի վիճելի հարցերի վերաբերյալ բանավեճեր ղեկավարելով՝ մեծապես օգնեց մեզանում լեզվաբանական մտքի աշխուժացմանը: Մյուս կողմից՝ հայերենի նյութի հիման վրա մեր լեզվաբանության նվաճումներն աշխարհի սեփականությունը դարձնելով, մեծ ավանդ է ներդրում սովետական լեզվաբանական գիտության մեջ ընդհանրապես:

Ուշադրության արժանի է նաև պրոֆ. Հ. Կուսիկյանի «Очерки исторического синтаксиса литературного армянского языка» («Գրական հայերենի պատմական շարահյուսության ակնարկներ», Մոսկվա, 1959 թ.) աշխատությունը: Նախ նշենք, որ

հեղինակը մեր օրերում ուսական հայագիտական դպրոցի գեղեցիկ ալանությունների շարունակողն էր և ուշի-ուշով հետևում էր ու ամեն կերպ քաջալերում ու օգնում հայ լեզվաբանական գիտության ծաղկմանը Հայաստանում: Պրոֆ. Կուսիկյանի այս աշխատությունը հատկապես ուշագրավ է նրանով, որ փաստորեն հայերենի պատմական շարահյուսության ուսումնասիրման առաջին փորձերից մեկն է: Ծիշտ է, Ա. Մեյլեի մասին խոսելիս ասել ենք, որ նա գրադվել է հայերենի շարահյուսության հարգերով, սակայն նա միայն գրաբարի՝ շարահյուսության համեմատական քննություն է կատարել, մինչդեռ պրոֆ. Կուսիկյանը հայերենի շարահյուսությունն ուսումնասիրում է իր մեջ՝ վիպասանական շրջանից մինչև արդի հայերեն: Ի պատիվ Կուսիկյանի պետք է ասել, որ առանց որոշակի վիճակագրության, լեզվական երևույթների զգացողությամբ ճշտորեն դիտել տվեց, որ սկսած 5-րդ դարից որոշիչը որոշյալից հետո կիրառելու ձգտումը կենդանի լեզվից հետևադուր և լեզվական առհասարակականության երևույթ է: Պրոֆ. Աղազանն իր «Հայ լեզվաբանության պատմություն» աշխատության մեջ քննադատում է Հ. Կուսիկյանի այս տեսակետը: Պետք է խոստովանել, սակայն, որ իրավացի է պրոֆ. Կուսիկյանը: Այս հարցի վրա լույս է սփռում Հենրիկ Ավետիսյանը, որն իր «Որոշիչ-որոշյալի կապակցությունը գրաբարում» դիսերտացիոն աշխատության մեջ վիճակագրությունից բխող անառարկելի փաստերով ցույց է տալիս, որ 5-րդ դարում գերակշռող ոչ թե որոշիչների ետադաս կիրառությունն է, այլ՝ նախադաս: Ի դեպ, հեղինակն այս եզրակացության է եկել 5-րդ դարի հատկապես ինքնուրույն երկասիրությունների լեզվի փաստերի քննությունից, բանի որ մնացած երկերը մեծ մասամբ հունարենից թարգմանված լինելով՝ հունարենի հետևողությամբ ետադաս համաձայնեցված որոշիչներ են օգտագործել:

Հասկանալի է, որ դեռևս 5-րդ դարում գերակշռող այս երևույթը շարունակվել է նաև հետագայում՝ ինչպես ստույգ վիճակագրությամբ ցույց է տվել Հ. Ավետիսյանն իր աշխատանքում: Ուստի և, այս հարցի վերաբերյալ մեր լեզվաբանության մեջ շրջանառության մեջ դրված՝ լոկ լեզվական տպավորությամբ արված եզրակացությունները պետք է փոխարինել վիճակագրությունից բխող անառարկելի եզրակացություններով, այն է՝ 5-րդ դ. և հետո, գրաբարի տևողության ամբողջ ժամանակաշրջանում հայերենին հատուկ են նախադաս չհամաձայնվող (և միավանկ) որոշիչները:

Անցած տասնամյակն ամենաարդյունա-

վորը եղավ հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության տեսակետից: Վաստակավոր հայագետների պատրաստած երիտասարդ մասնագետները գրաբարի, հատկապես նրա շարահյուսության ալևալ հարցերի մասին գրեցին ոչ միայն մի շարք արժեքավոր դիսերտացիաներ, այլև տպագրեցին մեծագրություններ, ինչպես՝ Թ. Ղարազոյանի «Հին հայերենի խոնարհման համակարգը» (Երևան, 1961), Լ. Խաչերյանի «Գրչության արվեստի լեզվա-քերականական տեսությունը միջնադարյան Հայաստանում» (Երևան, 1962) և, և, և: Արևելահայ աշխարհաբարի կազմավորման շրջանի պատմության մեջ է նվիրված Ս. Գալստյանի «Ակնարկներ աշխարհաբարի պատմության» (1850—1860-ական թթ.) երկասիրությունը (Երևան 1963 թ.): Այս բոլորից դուրս, հայոց լեզվի պատմության առանձին հարցերին են անդրադարձել մի շարք լեզվաբաններ: Ուշագրավ են հատկապես Ա. Մարգարյանի՝ կրեղանակիչի և -ում վերջավորությամբ անկատարի առաջացմանը նվիրված հոդվածները (տե՛ս նրա «Հայերենի հարադիր բալերը», Երևան, 1966 թ.):

Հայոց լեզվի պատմության առանձին հարցերի, մասնավորապես եղանակիչների ծագման մասին հետաքրքրական տեղեկություններ ունի Մ. Արեղյանն իր «Հայոց լեզվի տեսություն» արժեքավոր աշխատության մեջ:

Գրաբար լեզվի 10-րդ դարի վիճակը լավագույնս ներկայացված է Վ. Առաքելյանի՝ համեմարել Նարեկացու ստեղծագործությունների լեզվի քննությանը նվիրված մեծագրության մեջ: Նույն հեղինակին են պատկանում գրաբար երկերի թարգմանությունների մասին գրած գրախոսություններում արված բանասիրական մի շարք արժեքավոր դիտումներ:

Կուզենալիք մասնավորապես խոսել հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության հարցերով գրադվող երիտասարդ մի խումբ մասնագետների աշխատանքների մասին: Խոսքը մեր հանրապետության գիտությունների ակադեմիայի լեզվի ինստիտուտի հայոց լեզվի պատմության բաժնի աշխատակիցների մասին է. այս բաժնում ծրագրված է գրական հայերենի պատմությունն ուսումնասիրել իր ամբողջության մեջ: Այժմ արդեն մամուլի տակ է բաժնի աշխատակից Ա. Մուրադյանի «Հունարան դպրոցը և նրա դերը գրաբարի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում» արժեքավոր աշխատությունը: Քաջ տիրապետելով ինչպես գրաբարին, այնպես և հին հունարենին, հեղինակը շատ կողմերով լուսաբանել

Է հայոց լեզվի պատմության մի շատ կարե-
վոր հարց:

Բաժնի ուշադրության կենտրոնում է հատ-
կապես միջին հայերենի ուսումնասիրու-
թյունը: Հայտնի է, որ միջին հայերենն ու-
սումնասիրել է միայն օտար հայագետ Յ.
Կարստը: Միջին հայերենի նոր հետազոտու-
թյունը էականապես տարբերվում է նախոր-
դից: Բանի որ միջին հայերենն ինքն էլ
զարգացման իր շրջաններն ունի, ուստի
նախ ուսումնասիրվում է նրա 12—14-րդ դդ.
լեզվական վիճակը, որն առավելապես ներ-
կայացված է կիլիկյան հայերենով, ապա և
15—16-րդ դդ. ժամանակաշրջանը, երբ
զգայապես ներթափանցում են բարբառային
տարրերը: Մամուլի տակ է արդեն «Ակ-
նարկներ միջին գրական հայերենի պատ-
մության» խորագրով աշխատանքը, (շուրջ
35 մամուլ), որտեղ հանգամանորեն ուսում-
նասիրված են միջին հայերենի կազմավոր-
ումն ու հնչյունաբանությունը (Հ. Մուրադ-
յան), բառագիտությունը (Մ. Մուրադյան),
խոնարհումն ու չթեքվող խոսքի մասերը (Ս.
Անթույան):

Կառուցվածքային լեզվաբանության՝ սկզբ-
բունքների խելացի օգտագործմամբ միջին
հայերենի անվանական հոլովման համա-
կարգի մասին շատ հաջող աշխատանք է
գրել նաև բաժնի աշխատակից Լ. Հովսեփ-
յանը: Ուշադրության կենտրոնում են նաև
միջին հայերենի շարահյուսության հարցե-
րը. բաժնի երկու աշխատակիցներ ուսում-
նասիրություններ են գրում մեր լեզվի այդ
շրջանի պարզ և բարդ նախադասություննե-
րի կապակցման օրենքների վերաբերյալ:
Այս բոլորից դուրս, բաժնի աշխատակից-
ներն այժմ աշխատում են առաջին անգամը
լինելով մեր լեզվաբանության պատմության
մեջ ստեղծել հայոց լեզվի պատմական քե-
րականություն՝ քննելով մեր լեզվի բոլոր ի-
րողություններն իրենց պատմական փոփո-

խությունների անընդհատականության մեջ:

Ինչքան էլ զարմանալի լինի, մեր լեզվի
արևմտահայ հատվածի կազմավորման և
պատմական փոփոխությունների մասին
գրված մեծագրություններ չկային: Տ. Ծահ-
բազյանն առաջինը խիզախեց՝ 1963 թ.
տպագրելով «Արևմտահայ աշխարհաբարի
ստաճացումը» ուսումնասիրությունը՝ առա-
վելապես քննելով ինչպես միջին հայերենի,
այնպես էլ արևմտահայ բարբառների և
մասնավորապես պոլսահայ բարբառի աղեր-
սակցությունների հարցը արևմտահայ գրա-
կան աշխարհաբարի հետ: Սրանից էապես
տարբերվում է բաժնի աշխատակից Վ. Ա-
ննիյանի արևմտահայերենի վերաբերյալ
կատարած հետազոտությունը: Հայտնի է, որ
գրական արևմտահայերենը միատարր հա-
կացություն չէ. նա ունեցել է իր կազմավոր-
ման, նորմավորման և զարգացման շրջան-
ները: Այդ տեսանկյունից էլ ուսումնասիր-
վում է. արդեն իսկ մամուլի տակ գտնվող
«Արևմտահայ գրական լեզվի կազմավոր-
ումն ու զարգացումը 1700—1870 թթ.» աշ-
խատության մեջ բացառիկ բարեխղճությամբ
և հանրապետության մեջ այդ նյութին վե-
րաբերող գրականության անմնացորդ օգ-
տագործմամբ հեղինակին հաջողվել է հան-
գամանորեն ուսումնասիրել արևմտահայ
լեզվաշինարարների պայքարը՝ նոր գրա-
կան լեզու կազմավորելու, նրա բառապա-
շարն ու քերականությունը մշակելու ու կա-
յունացնելու համար:

Մենք ջանացինք միայն առավել ընդհա-
նոր գծերի մեջ ներկայացնել հայոց լեզվի
պատմության և համեմատական քերակա-
նության ուսումնասիրմանը նվիրված աշխա-
տանքները: Հասկանալի է, որ մեկ հոդվա-
ծով անհնարին է սպառիչ խոսք ասել այդ
հարցի մասին, սակայն արդար հպարտու-
թյամբ կարելի է ասել, որ արդյունավոր է
եղել հայագիտության այդ քնազավառը,
խոստումնալից է նաև ապագան:

